MEDYCYNA

Prof. dr hab. Czesław Jeśman
Dr Krzysztof Kopociński
Lek. Adam Brzuchalski
Dr Zbigniew Kopociński
Łódź – UM

WYSTĘPOWANIE, ZWALCZANIE I ZAPOBIEGANIE CHOROBOM ZAKAŹNYM W WOJSKU POLSKIM W LATACH 1919 – 1938

Abstract

World War I and warfare in the years 1919-1921 caused epidemics of infectious diseases such as typhoid fever, dysentery, diphtheria, diphtheria, influenza, tuberculosis, chronic meningitis and venereal disease. Combating and preventing this disease was based on the Supreme Emergency Commissar for Combating Epidemics.

Streszczenie

I wojna światowa oraz działania wojenne w latach 1919-1921 spowodowały epidemiczny wzrost chorób zakaźnych, takich jak dur osutkowy, czerwonka, dur brzuszny, błonica, grypa, gruxlica, nagminne zapalenie opon rdzeniowo-mózgowych oraz choroby weneryczne. Zwalczanie i zapobieganie tym schorzenia było oparte o Naczelny Nadzwyczajny Komisariat do Walki z Epidemiami.

Wojna sowiecko – polska 1919 – 1921

1. Rozprzestrzenianie: Zarówno działania wojenne w czasie I Wojny Światowej jak i wojna sowiecko – polska lat 1919 – 1931 w znacznym stopniu wpłynęły na rozprzestrzenienie na ziemiach II Rzeczypospolitej groźnych chorób zakaźnych. Źródła drobnoustrojów pochodziły głównie z armii czerwonej, gdzie ze względu na olbrzymie

zaniedbania higieniczne, niedożywienie i praktycznie brak odpowiedniej opieki medycznej występowały w sposób epidemiczny ostre choroby zakaźne. Ważnym elementem, który wpłynął na rozprzestrzenienie schorzeń byli uchodźcy z po rewolucyjnej Rosji. Osoby te wyczerpane nieustanna ucieczka na Zachód Europy niejednokrotnie brudne, niedożywione i najczęściej już chore także przyczyniły się do rozprzestrzenienia chorób. Naturalne kontakty z takim środowiskiem posiadali żołnierze polscy prowadzący działania wojenne

Choroby zakaźne i weneryczne 1922-1938

- błonica, płonica,
- cholera azjatycka,
- dur osutkowy (plamisty), powrotny,
- czerwonka bakteryjna,
- gruźlica
- jaglica
- tężec
- wścieklizna
- zapalenie opon mózgowo-rdzeniowych
- zimnica
- choroby weneryczne (kiła, rzeżączka, wrzód miękki)

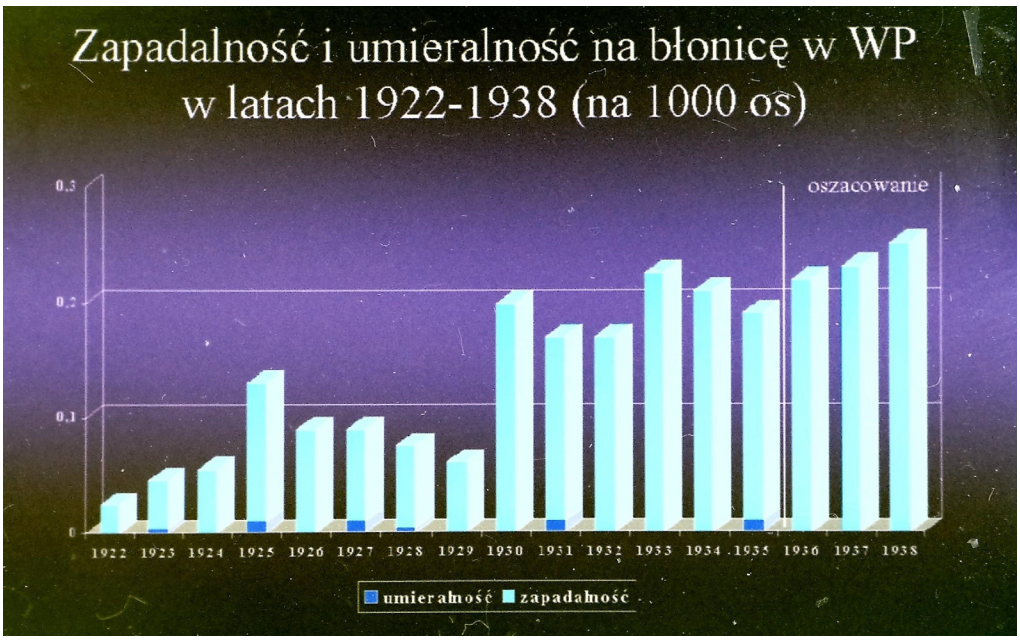

Rys. 1

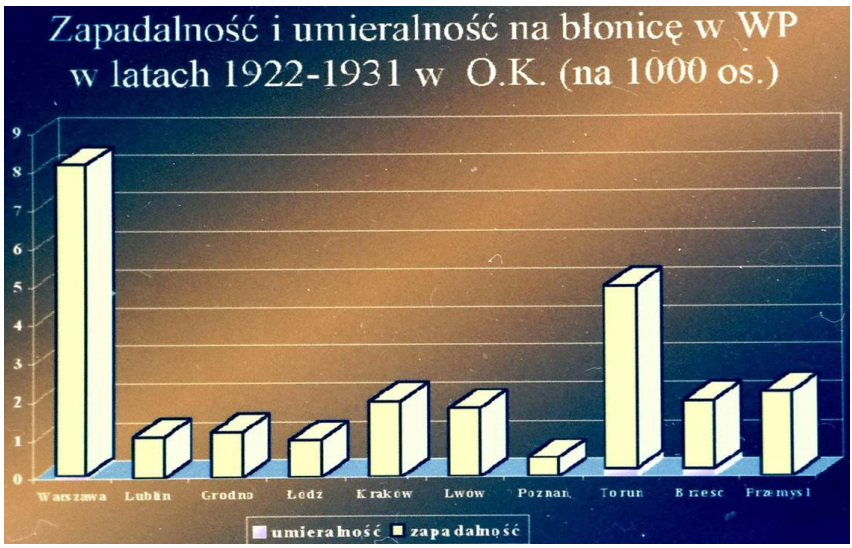

Rys. 2

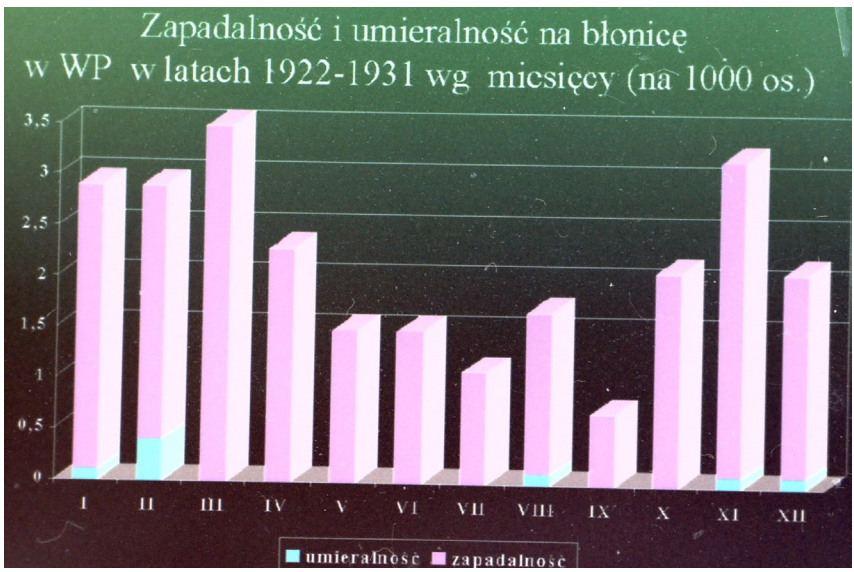

Rys. 3

BŁONICA należy do chorób wieku dziecięcego i młodzieżowego. W następstwie częstej styczności polskich żołnierzy z armia bolszewicką w latach 1919-1921, wyczerpaniem działaniami wojennymi, stresem zapadalność na to schorzenie wzrosło. W nast. W następnych latach wskaźniki epidemiczne kształtowały się na poziomie – zapadalność 0.3 - 0,8/ 1000 z wysoką śmiertelnością od 2 do 8,5 %. Rys. 1, 2, 3.

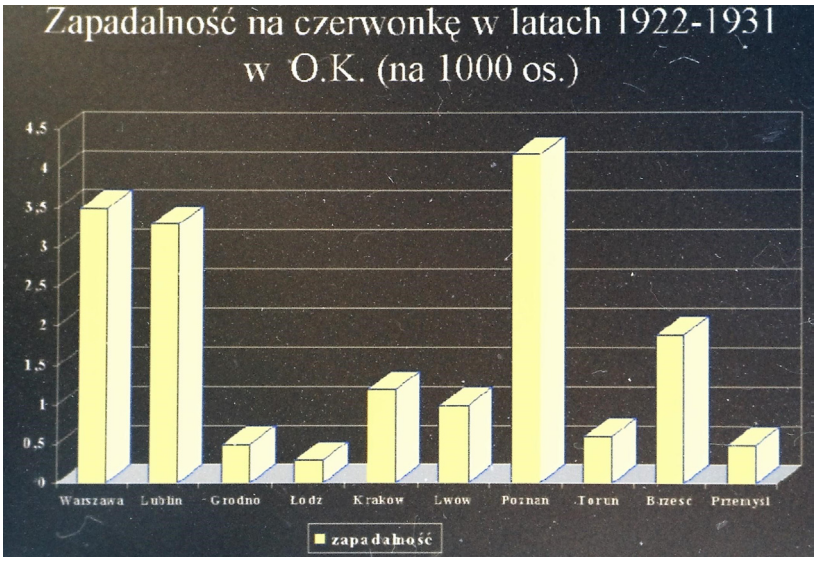

Rys. 4

CZERWONKA bakteryjna to ostre schorzenie jelitowe, którego wyraźny wzrost wskaźników zanotowana w Wojsku Polskim w latach międzywojennych. Gorsze liczby na wschód od Wisły były spowodowane zaniedbaniami sanitarno epidemiologicznymi tego terenu. W 1924 roku miał miejsce epidemiczny zrost zachorowań zwłaszcza w Poznaniu, stąd wyższe liczby dot zapadalności. Rys 4

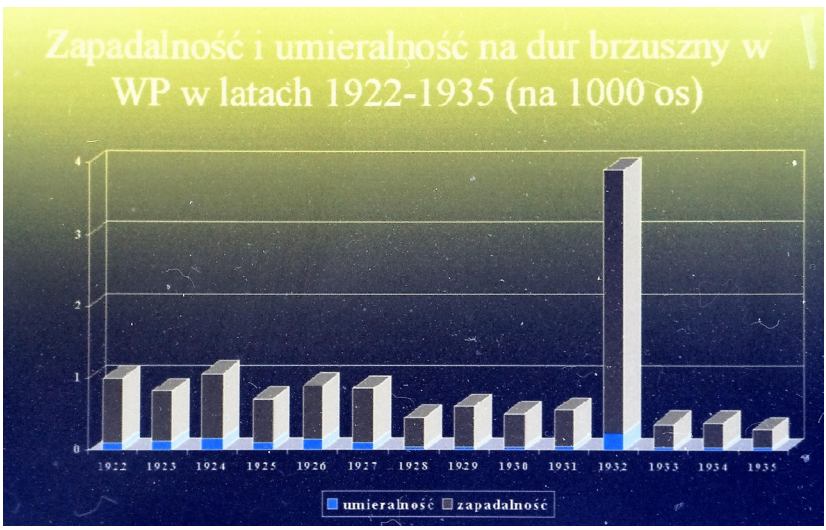

Rys. 5

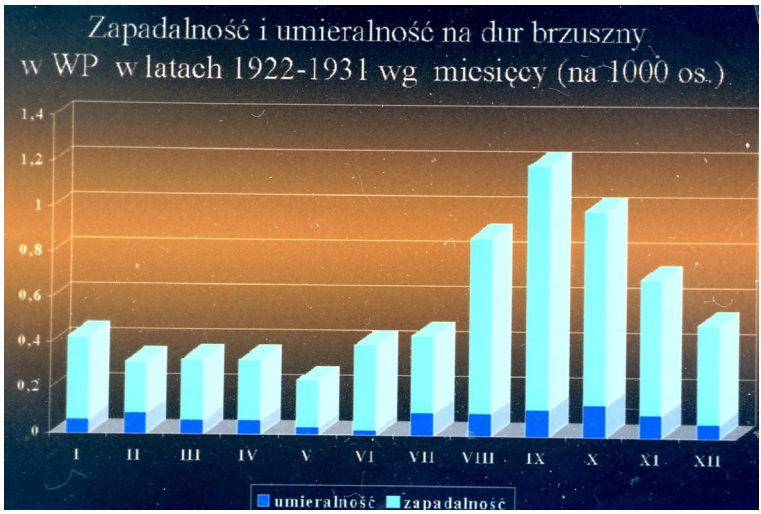

Rys. 6

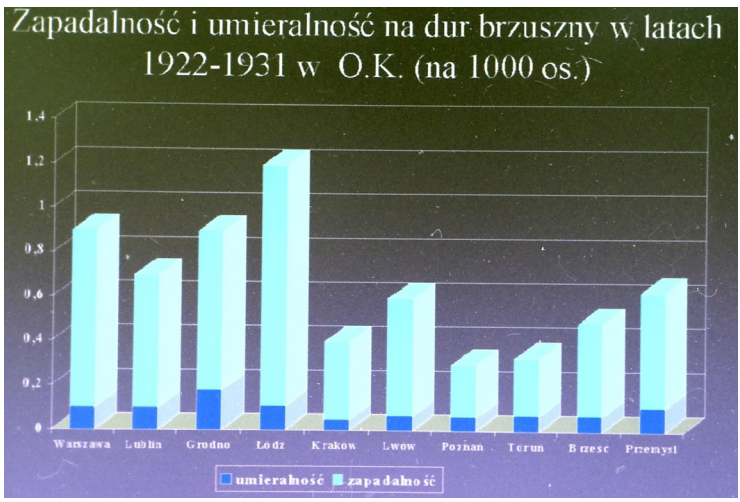

Rys. 7

DUR BRZUSZNY to kolejna ostra choroba zakaźna, która powodowała duże problemy zdrowotne, zwłaszcza w okresie działań wojennych. Wzrost zachorowań w 1932 roku był spowodowany przejściem kilku niewielkich epidemii w Wojsku Polskim/ Obniżenie wskaźników wiązało się z intensywnością szczepień ochronnych. Rys. 5,6,7,

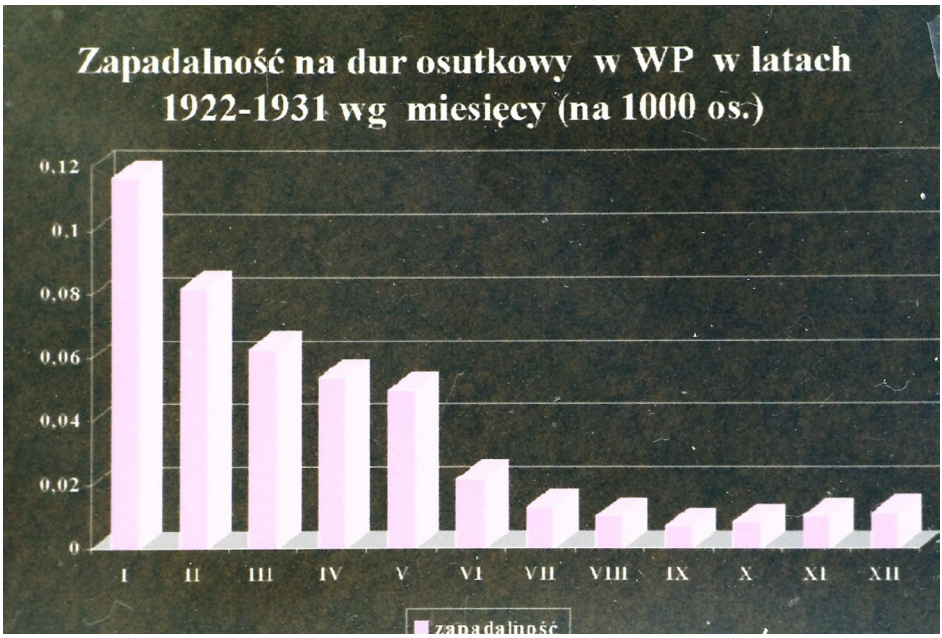
Zapadalność na dur osutkowy w WP w latach 1922-1931 wg miesięcy (na 1000 os.)
0,12
0,1
0,08
0,06
0,04
0,02
0
I
II
III
IV
V
VI
VII
VIII
IX
X
XI
XII
zapadalność

Rys.8

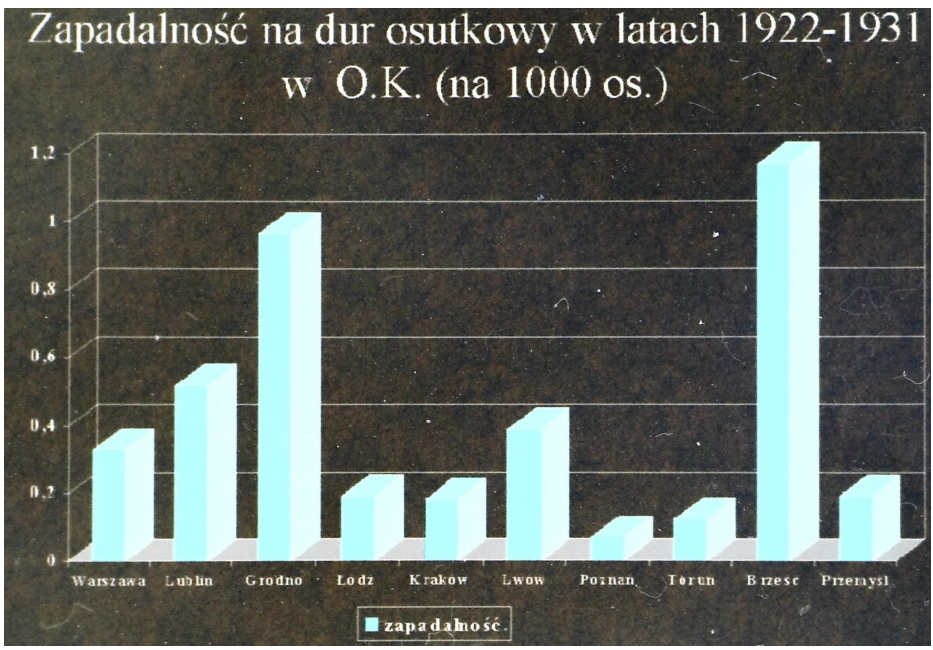
Zapadalność na dur osutkowy w latach 1922-1931 w O.K. (na 1000 os.)
1,2
1
0,8
0,6
0,4
0,2
0
Warszawa
Lublin
Grodno
Łodz
Krakow
Lwow
Poznan
Torun
Brzesc
Przemysl
zapadalność

Rys. 9

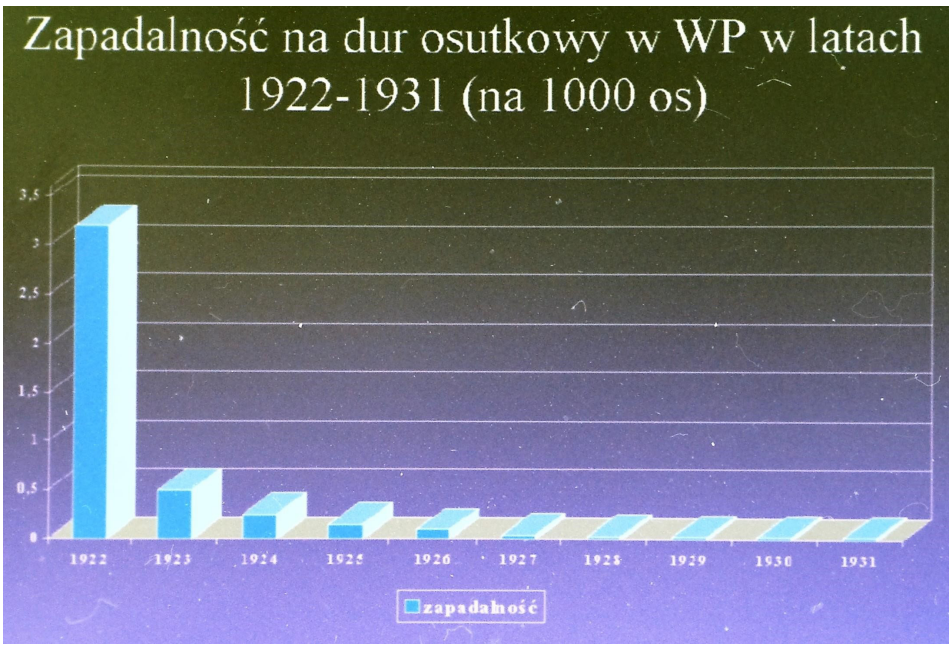
Zapadalność na dur osutkowy w WP w latach 1922-1931 (na 1000 os)
3,5
3
2,5
2
1,5
1
0,5
0
1922
1923
1924
1925
1926
1927
1928
1929
1930
1931
zapadalność

Rys. 10

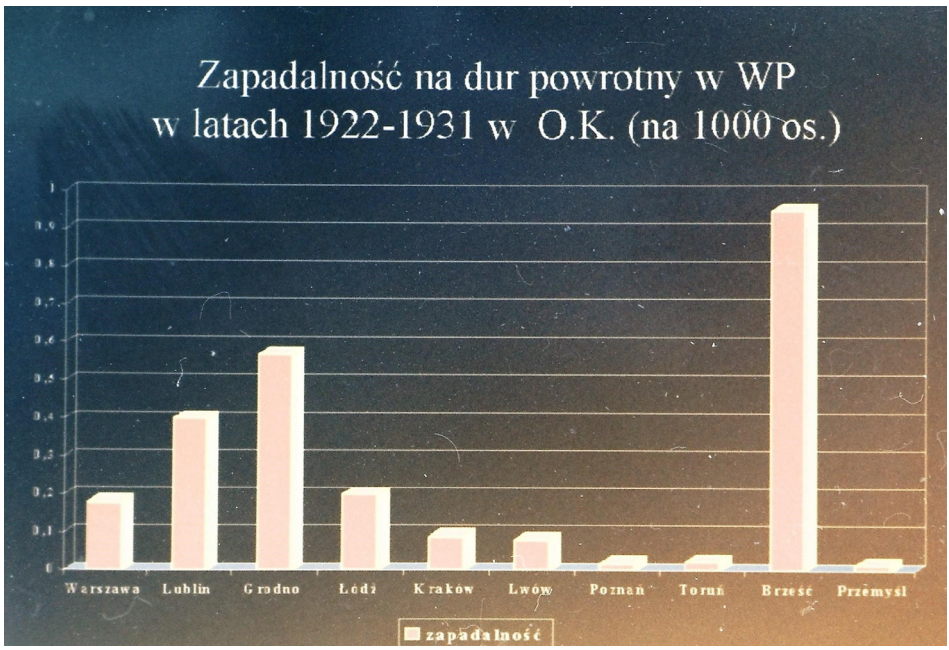
Zapadalność na dur powrotny w WP
w latach 1922-1931 w O.K. (na 1000 os.)
1
0,9
0,8
0,7
0,6
0,5
0,4
0,3
0,2
0,1
0
Warszawa
Lublin
Grodno
Łódź
Kraków
Lwów
Poznań
Toruń
Brześć
Przemyśl
zapadalność

Rys. 11

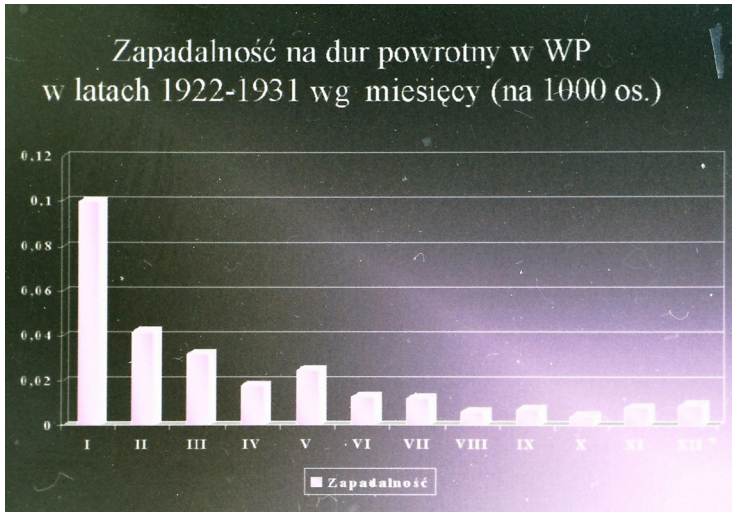

Rys. 12

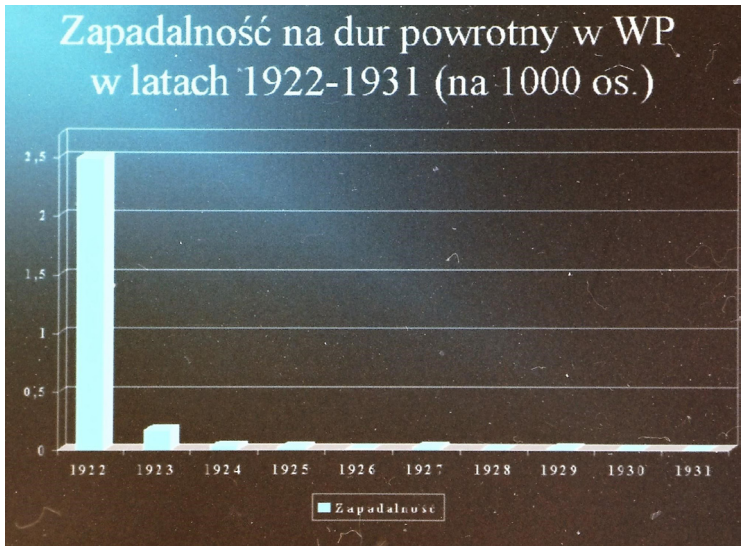

Rys. 13

DUR OSUTKOWY / PLAMISTY, w pewnym sensie powrotny/ to klasyczna choroba wojenna, związana z rozprzestrzenieniem wszawicy odzieżowej, przenosiciela zarazków schorzenia. Nasilenie występowania choroby wiązało się z okresem zimowym i wczesno wiosennym / rzadka kąpiel i prawnie bądź wietrzenie ubrania/. We wschodnich garnizonach częstsze zachorowani były związane z zaniedbaniami sanitarno - higienicznymi tego terenu Rys. 8, 9, 10, 11, 12, 13/.

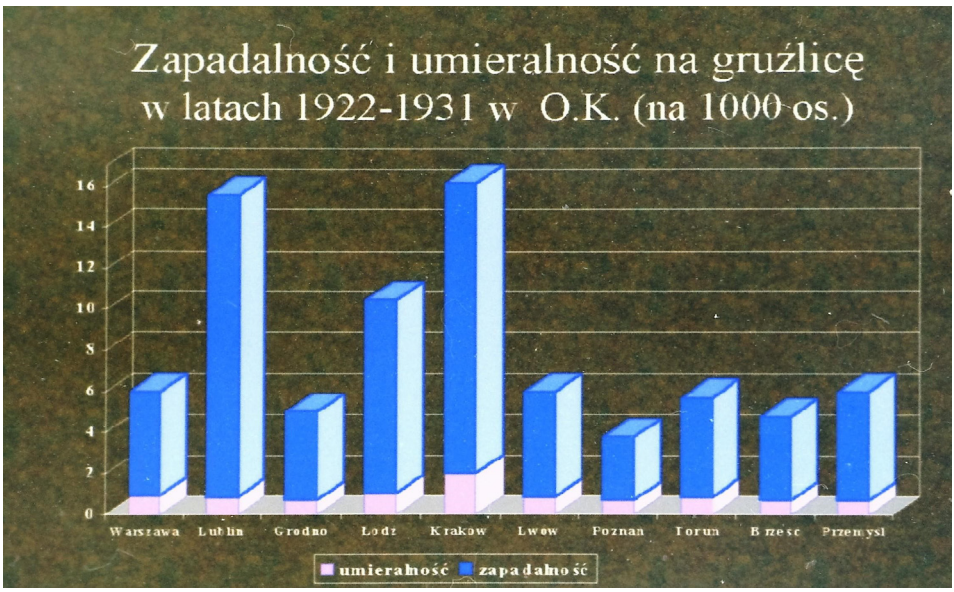
Zapadalność i umieralność na gruźlicę
w latach 1922-1931 w O.K. (na 1000 os.)
16
14
12
10
8
6
4
2
0
Warszawa
Lublin
Grodno
Lodz
Krakow
Lwow
Poznan
Torun
Brzesc
Przemysl
umieralność
zapadalność

Rys. 14

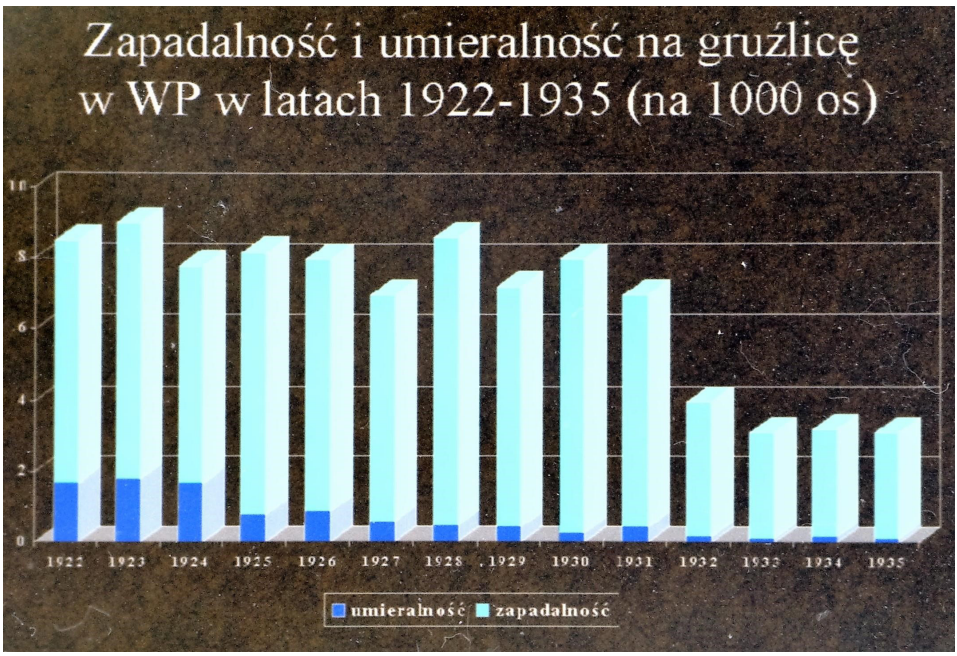
Zapadalność i umieralność na gruźlicę
w WP w latach 1922-1935 (na 1000 os)
10
8
6
4
2
0
1922
1923
1924
1925
1926
1927
1928
1929
1930
1931
1932
1933
1934
1935
umieralność
zapadalność

Rys. 15

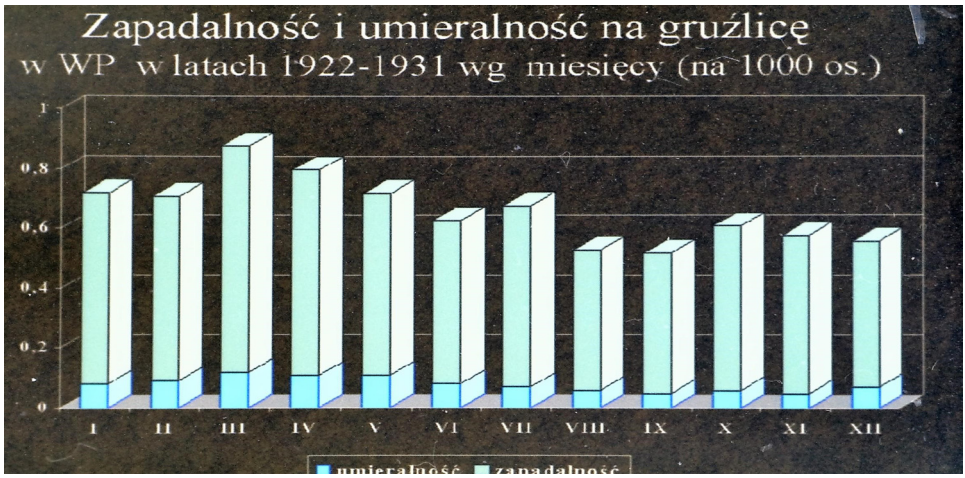

Rys. 16

GRUŹLICA płucna stanowiła dla wojska wielki problem. Częstsze występowanie w garnizonach położonych w dużych miastach wiązała się z częstszymi kontaktami żołnierzy z osobami prątkującymi. Zapadalność w wojsku wynosiła średnio 3/1000, zaś umieralność wysoka 0,3/1000. Wyższe wskaźniki występowania w okręgu krakowskim były jedynie związane z zarejestrowaniem chorych leczony z zakapiańskich sanatoriach przeciwgruźliczych. Rys. 14, 15, 16.

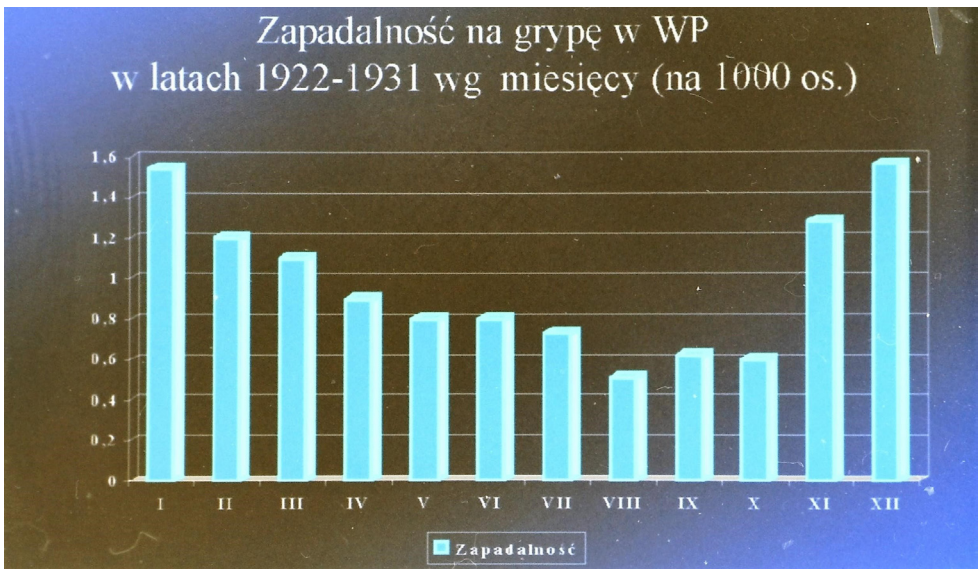

Rys. 17

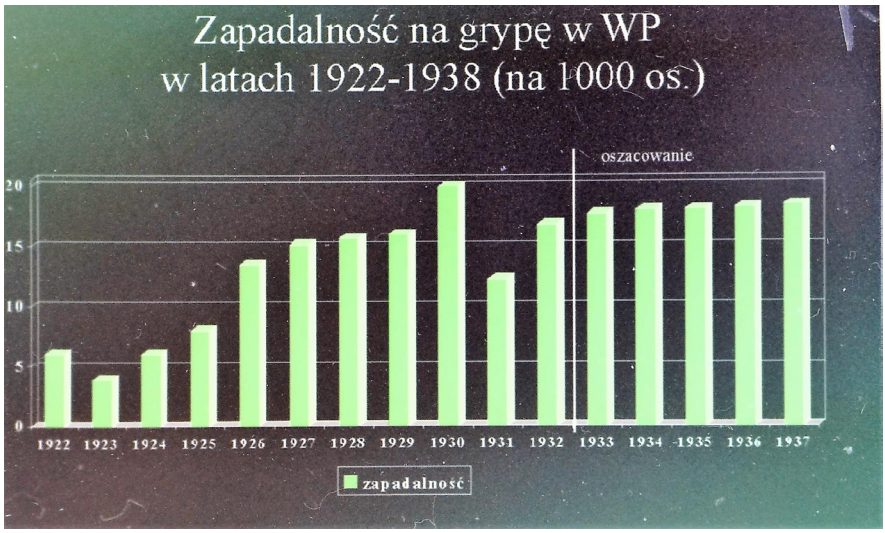

Rys. 18

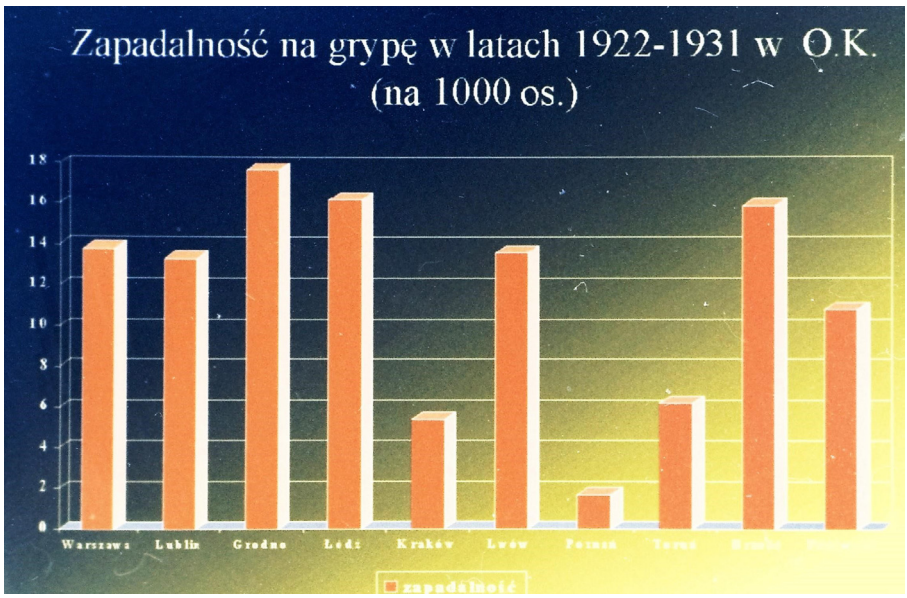

Rys. 19

GRYPA należała do schorzeń o niepewnej diagnostyce, ponieważ najczęściej kierowano się zespołem objawów klinicznych bez badań szczegółowych wirusologicznych. W Wojsku Polskim zapadalność wynosiła pnad 1,5/1000, zaś śmiertelność ok 1%. Nasilenie sezonowe obejmowało miesiące jesienno zimowe. Rys. 17, 18, 19.

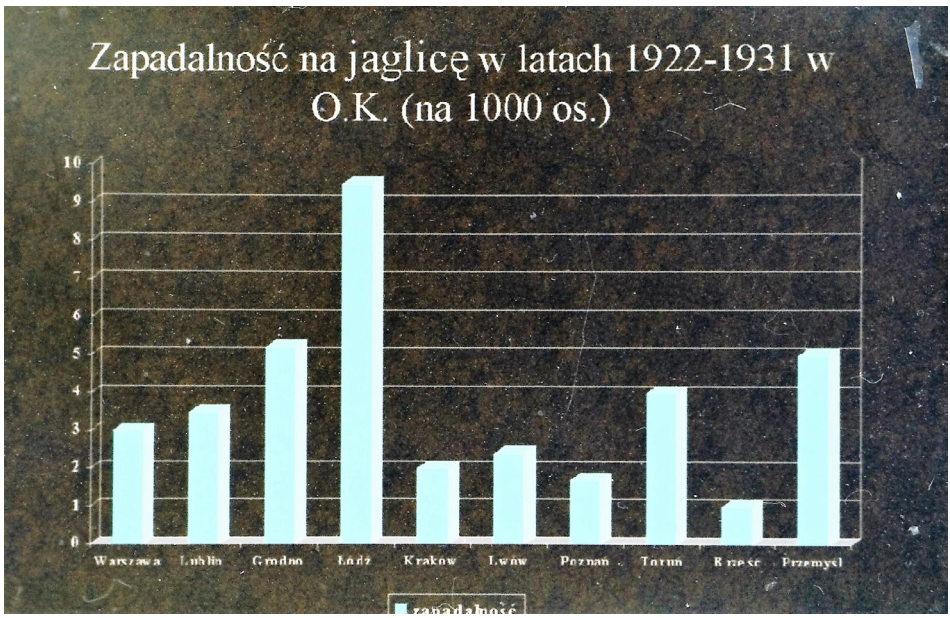
Zapadalność na jaglicę w latach 1922-1931 w O.K. (na 1000 os.)
10
9
8
7
6
5
4
3
2
1
0
Warszawa
Lublin
Grodno
Łódź
Kraków
Lwów
Poznań
Toruń
Brześć
Przemyśl
zapadalność

Rys. 20

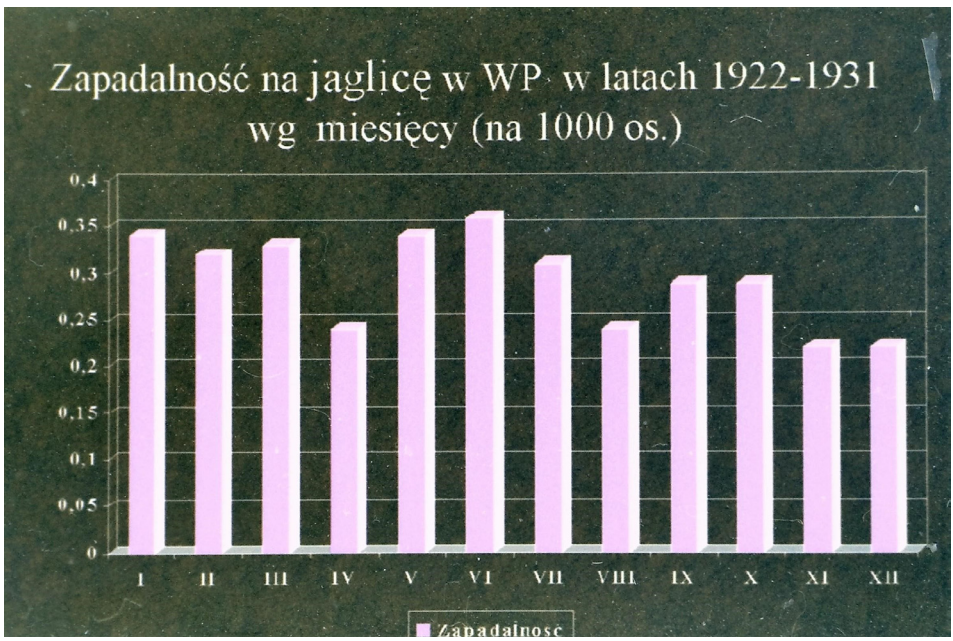
Zapadalność na jaglicę w WP w latach 1922-1931 wg miesięcy (na 1000 os.)
0,4
0,35
0,3
0,25
0,2
0,15
0,1
0,05
0
I
II
III
IV
V
VI
VII
VIII
IX
X
XI
XII
Zapadalność

Rys. 21

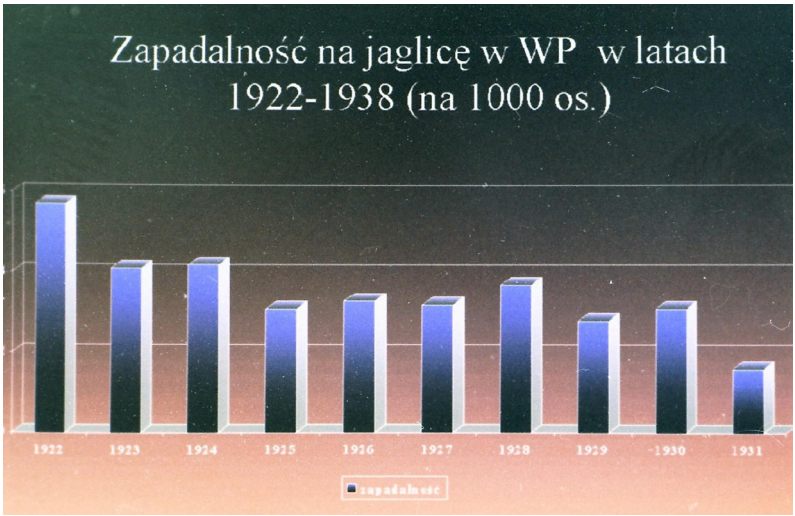

Rys. 22

JAGLICA wprawdzie należy do schorzeń okulistyczny lecz ze względu na rozprzestrzenienie, także w wojsku należała do chorób zakaźnych. Zapadalność przedstawia rysunek 21. Można też stwierdzić, że wzrost zachorowań dotyczył środowisk. zaniedbanym poziomie higieny osobistej i częstrzymi kontaktami z ludnością cywilną rys. 20, 21, 22.

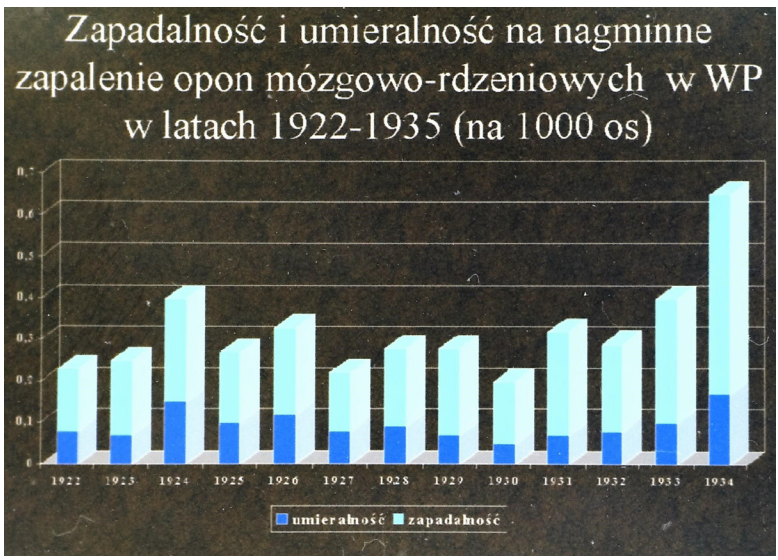

Rys. 23

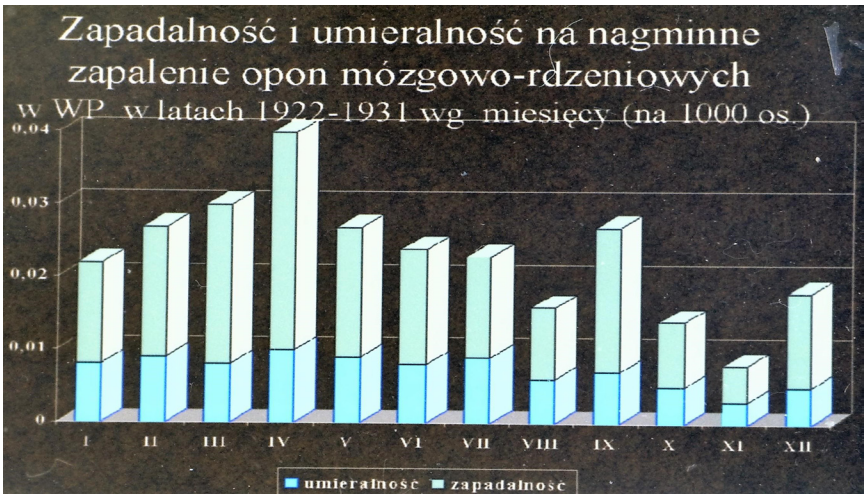

Rys. 24

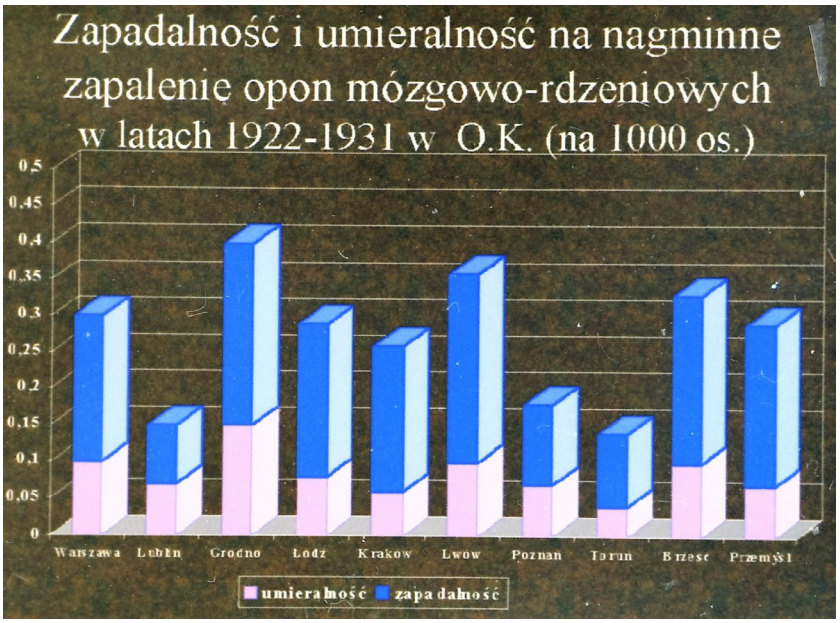

Rys. 25

NAGMINNE ZAPALENIE OPON MÓZGOWO RDZENIOWYCH stanowiło także w wojsku wielki problem dla służby zdrowia. Głównie chodziła o bardzo wysoką śmiertelnosc dochodzącą do 50 %, zaś zapadalnosc wynosiła 0,05/1000. Rys. 23, 24, 25.

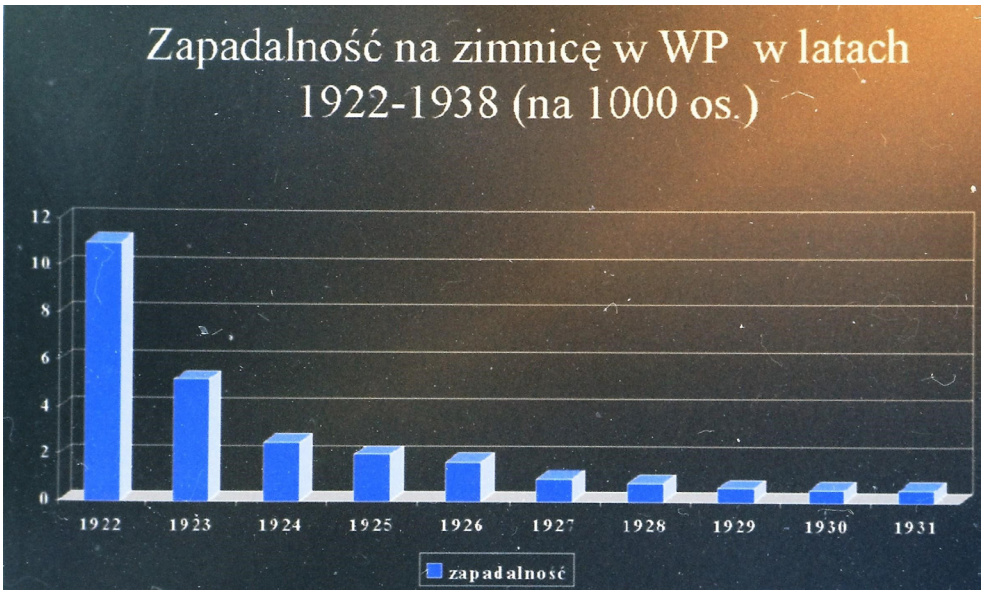
Zapadalność na zimnicę w WP w latach 1922-1938 (na 1000 os.)
12
10
8
6
4
2
0
1922
1923
1924
1925
1926
1927
1928
1929
1930
1931
zapadalność

Rys. 26

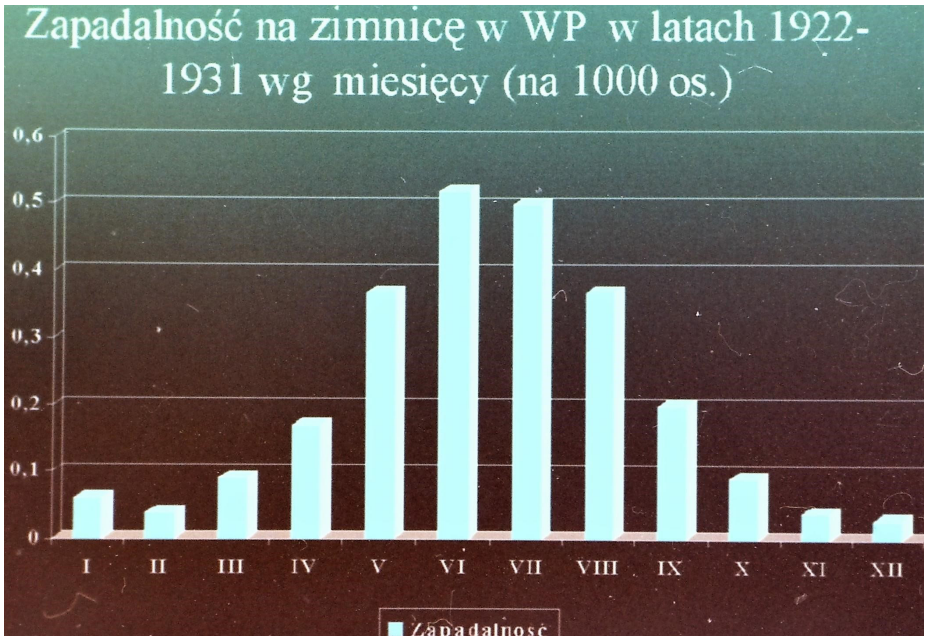
Zapadalność na zimnicę w WP w latach 1922-1931 wg miesięcy (na 1000 os.)
0,6
0,5
0,4
0,3
0,2
0,1
0
I
II
III
IV
V
VI
VII
VIII
IX
X
XI
XII
Zapadalność

Rys. 27

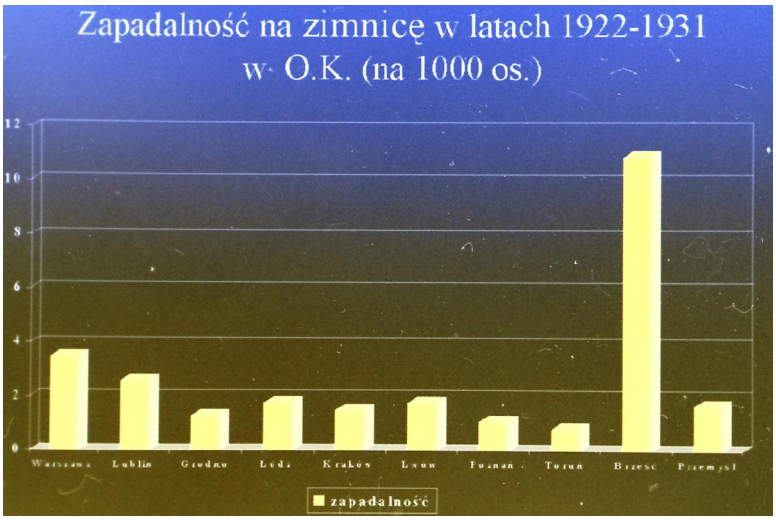

Rys. 28

ZIMNICA /MALARIA/ także należy do klasycznych chorób wojennych. Nasilenie zachorowań wiązało się z działaniami wojennymi, przebywanie żołnierzy w terenie, gdzie operują komary przenoszące zarazki. W naszym umiarkowanym klimacie występuje łagodna postać schorzenia. Rzeki Bug, Narew i ich dorzecza stanowią w Polsce naturalne środowisko występowania komarów, przenoszących łagodną postać zimnicy. Wspomniany obszar to teren endemicznego występowania zimnicy w Polsce. Zapadalność, oraz charakterystyczne występowanie schorzenia to miesiące od maja do listopada. Rys. 26, 27, 28.

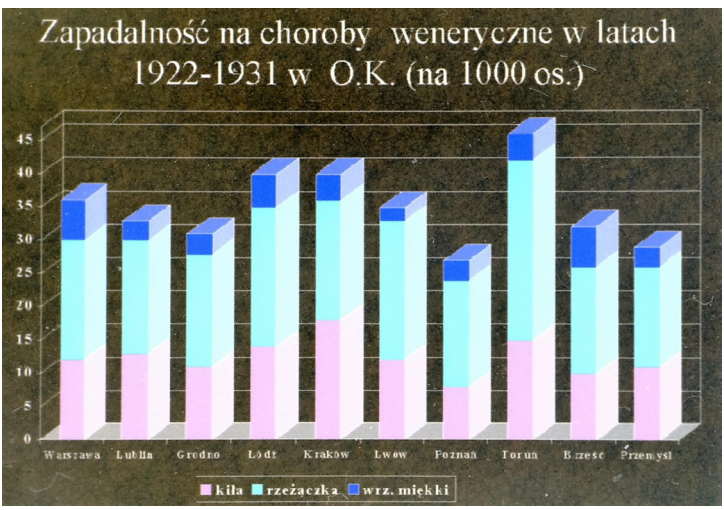

Rys. 29

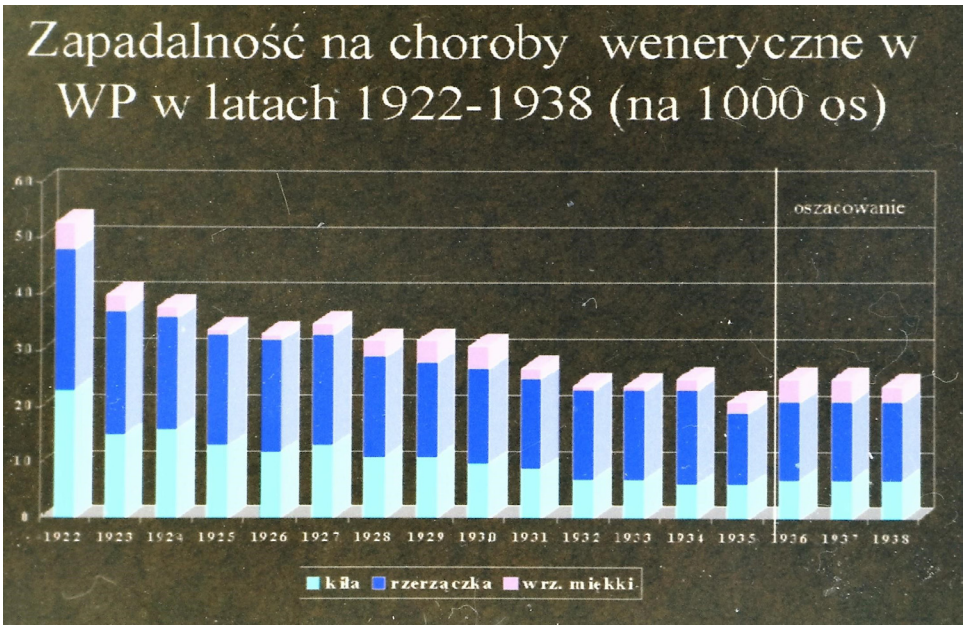
Zapadalność na choroby weneryczne w WP w latach 1922-1938 (na 1000 os)
oszacowanie
1922 1923 1924 1925 1926 1927 1928 1929 1930 1931 1932 1933 1934 1935 1936 1937 1938
kiła
rzerzączka
wrz. miękki

Rys. 30

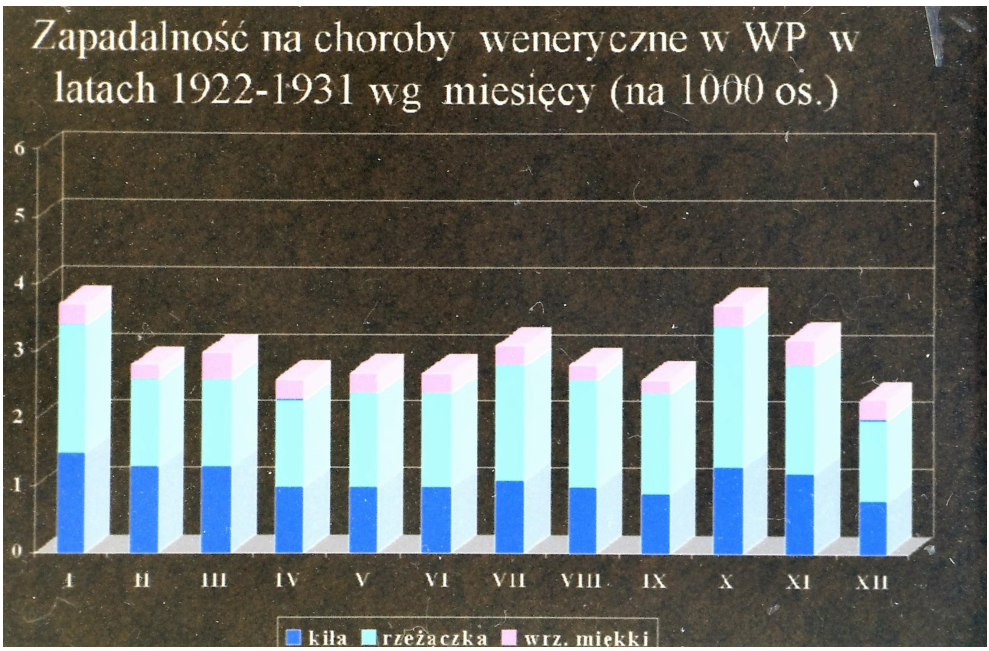
Zapadalność na choroby weneryczne w WP w latach 1922-1931 wg miesięcy (na 1000 os.)
I II III IV V VI VII VIII IX X XI XII
kiła
rzeżaczka
wrz. miękki

Rys. 31

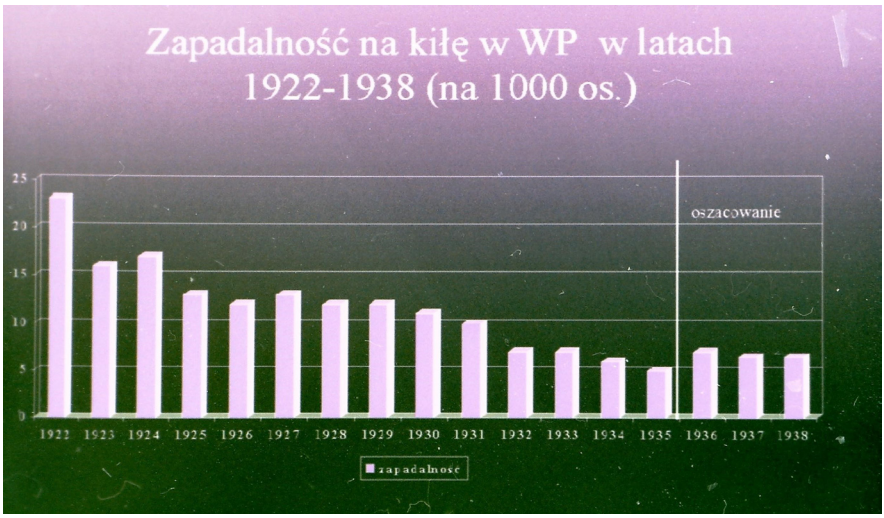

Rys. 32

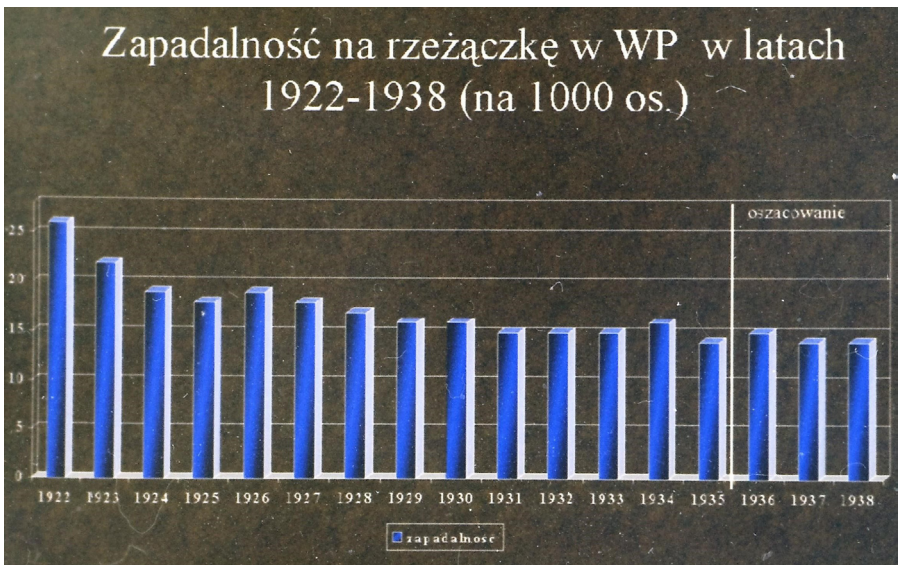

Rys. 33

CHOROBY WENERYCZNE historycznie jakby związana w wojskiem, przecież mówiła się ..” gdzie wojsko tam i choroby weneryczne”. Oderwanie mężów od żon, działania wojenne, przypadkowe kontakty seksualne to czynniki wpływające na rozprzestrzenienie się rzeżączki, kiły i wrzody wenerycznego. Zapadalność i występowanie w poszczególnych okręgach przedstawiają rys. 29, 30, 31, 32, 33.

W następstwie działań wojennych

2. zapobieganie i zwalczanie Najwyższy nadzwyczajny Komisariat Do Zwalczania (Duru Plamistego) Chorób Zakaźnych

Kordony sanitarne

Szpitale zakaźne

Akcja dezynfekcyjna, kąpielowa i dezynsekcyjna

Akcja zwalczania i zapobiegania chorób zakaźnych była oparta o wojskową i cywilna służbę zdrowia. Od 1919 roku powołano do życia Centralny Komisariat do Zwalczania Duru Plamistego (CKDUR). W krótkim czasie działalność Komitetu została poszerzona na pozostałe choroby zakaźne. Powstał więc Naczelny Nadzwyczajny Komisariat do Zwalczania Chorób Zakaźnych (NNK). Od początku epidemii wspomniany Komisariat utworzył kordony sanitarne dla kontroli uchodźców ze Wschodu na Zachód Europy. Utworzono też wiele małych szpitali przeciwepidemicznych, które walnie przyczyniły się do zwalczania epidemii. Prowadzono też bardzo szeroką akcję dezynfekcyjną – dezynsekcyjną i kąpielową w celu zwalczania głównie wszawicy.

Bibliografia

Centralne Archiwum Państwowe /CAW/, I. 300. 62., t. 34. Sprawozdanie statystyczne o stanie zdrowotnym armii w okresie dziesięciolecia 1921-1931 s. 6

Sprawozdanie o stanie zdrowotnym RP oraz o działaniu władz i instytucji zdrowia publicznego (dalej spraw.....) w roku 1926, Ministerstwo Spraw Wewnętrznych, Departament Służby Zdrowia, Warszawa 1928, s. 128. Zbiory Państwowego Zakładu Higieny (PZH).

CAW, I. 300. 62., t. 34 Spraw. jak wyżej, s. 6

CAW, I. 300. 62., t. 34. Spraw..., s.6

PZH zbiory, Spraw.... za 1932/1933. Warszawa 1935 s. 108-109

PZH zbiory, Spraw.... za 1934/1935. Warszawa 1937 s. 124-125

Kostrzewski Jan: Choroby zakaźne w Polsce w latach 1919 - 1962. Warszaw 1964 s. 102-103

Choroby zakaźne w książce Dwadzieścia lat publicznej służby zdrowia w Polsce Odrodzonej 1918 – 1938. Warszawa 1939. s. 50-51

Walka ze wzrastającą epidemią błonicy, szczepienia zapobiegawcze. *Lek. Wojsk.* 1929 T. 14 z. 11 s. 354

Karwacki Tadeusz: W sprawie błonicy wśród ludności cywilnej i w armii. *Lek Wojsk.* 1936 T. 27 z. 3 s. 173

CAW, sygn. I. 300. 62., t. 34, s. 56

Karwacki J.: W sprawie..., op. cit., s. 174. Stosowana metodę Doptera, po tym błonicy nie stwierdzono

Tamże, s. 175

Choroby zakaźne. Pod red. Ludwika Karwackiego i F. Malinowskiego T. 2. Warszawa 1937 s. 389-490. W przypadku stosowania toksyny z anatoksyną podawano szczepionkę z niewielkim nadmiarem toksyny. Walka z wzrastającą epidemią błonicy, szczepienia zapobiegawcze. *Lek. Wojsk*. 1929, T. 14, z. 11, s. 534-536

Magdziak W.: Choroby zakaźne i pasożytnicze. Kraków 1993, s. 39. Podstawowym sposobem leczenia błonicy jest podawanie antytoksyny błoniczej w ilości 10-40 tys. jednostek.

Choroby zakaźne … op. cit., s. 481-486.

Wyrzykowski W.: Odczyn Schicka u personelu i chorych filii Szpitala Okręgowego. Lek Wojsk. 1939, T. 15, z. 7-8-9, s. 253-261.

Karwacki T.: op. cit., s. 177.

Kostrzewski J.: op. cit. s. 223-224.

Dwadzieścia lat publicznej służby zdrowia... op. cit., s. 48-50.

CAW, I. 300. 62, t. 15, s. nlb., Ostre choroby zakaźne w Polsce 1920-1935.

Kalinowski W., Czyż J.: Sprawozdanie z epidemii czerwonki w roku 1922. *Lek. Wojsk.* 1923 T. 4 nr 4 s. 286-293. W postaci epidemicznej czerwonka występowała w zapasowym Baonie Sanitarnym nr 1 gdzie liczba chorych wynosiła 133. Dominowała Shigella Flexneri 78% zaś Shigella Shiga w 22%. Przebieg kliniczny nie zależał od typu drobnoustroju. Leczenie objawowe wykazywało najlepsze wyniki, podskórne podawanie bakteriofagów lub surowicy nie dawało zachęcających wyników.

Szulc G.: Czerwonka w WP w roku 1919-1923. *Lek. Wojsk.* 1924, T 5 nr 4 s. 312-325

CAW, I 300. 62., T. 34 s. 63

CAW, I 300. 62., T. 34 s. 64

CAW, Główna Inspekcja Szkoleniowa 4, T. 2155, s. nlb., Meldunek dowódcy 13 DP z 11.08.1934 r. do Inspektora Armii gen. dyw. Śmigłego-Rydza. Zachorowania wystąpiły w: 44 i 45 pp. 21 p. ułanów, jednostkach Korpusu Ochrony Pogranicza, Berezne, Żytyń i plutonie żandarmerii.

Archiwum Akt Nowych (AAN), Ministerstwo Opieki Społecznej 1918-1939, t. 973, ss. nlb.

Sulimski R.: Czerwonka w woj. poznańskim w dziesięcioleciu 1928-1939, *Lek. Wojsk.* 1939 T. 33 nr 6 s. 699-703

2. CAW, I 300. 62 t. 34 s. 65

Sprawozdanie z przebiegu szczepień przeciw czerwonce dokonanych enterowakcyną prof. Besredki. *Lek. Wojsk.* 1924 T. 5 nr 5 s. 454-456. Szczepieni byli żołnierze I OK Warszawa od 1.07 do 1.10.1923 r. w myśl rozporządzenia MSWojsk. Dep. VIII Sanit. L. dz. 12498/23 W. II. Dokument nakazywał dokonanie szczepień ochronnych w większości garnizonów WP w związku z wysoką zapadalnością w r. 1922 i nasileniem zachorowań od lipca 1923 r. Wprawdzie zarówno wśród szczepionych i nie szczepionych nie stwierdzono zgonów, lecz wniosek zasadniczy stwierdzał: „ % zachorowań wśród szczepionych ..... jest znacznie większy niż wśród nie szczepionych". Odczyny poszczepienne były duże.

Szulc G.: Czerwonka... op. cit., s. 324-325. Szczepiono dwukrotnie 0,5 cm3 potem po 7-10 dniach 1 cm3. Było to zarządzenie MSWojsk. Dep. VIII Sanit. L. 9377/22 Wydz. II z 22.05.1922 r.

Karwacki L., Malinowski F.: Choroby zakaźne, op. cit., s. 246-248. Ze względu na liczne odczyny poszczepienne, próbowano „odzjadliwić" preparaty: szczepionki wytwarzano z pałeczek Shiga-Kruse dodając (wstrzykując osobno) surowicę anty Shiga. Odczyny były słabsze, lecz hamowano racjonalne działanie lecznicze. W latach trzydziestych próbowano wytworzyć antytoksynę czerwonkową atenuując toksynę formaliną z zachowaniem wieloważności preparatu.

Chowaniec W., Czyż J.: op. Cit,. s. 21

Kostrzewski J.: op. cit., s. 10

AAN, Min. Op. Społ. Sprawozdanie z dział. Sł. Zdr. za rok 1938/39, t. 12, s. 12

CAW, I. 300. 62., t. 15, s. nlb., Ostre choroby zakaźne w Polsce 1920-1935

CAW, I 300. 62., t. 15, s. 60, Sprawozdanie ...PZH, Zbiory, Sprawozdanie .. 1932/33, s. 111

PZH, Zbiory, Sprawozdanie ... 1932/33 s. 112

Choroby przewodu pokarmowego w WP w latach 1922-1927 ze szczególnym uwzględnieniem chorób wyrostka robaczkowego. *Lek. Wojsk*. 1929 T. 14 nr 5 s. 222

CAW, Główna Inspekcja Szkoleniowa (GISz0. 4., t. 2155, ss. nlb., z powiadomieniem garnizonów: Toruń, Grudziądz, Bydgoszcz, Włocławek, Inowrocław, Flotylla Gdynia, 15 i 16 dyw. piech., Bryg. Kawalerii.

Babecki Józef: Z epidemiologii duru brzusznego w armii polskiej. *Lek. Wojsk.* 1927 T. 9 nr 5 s. 613

Choroby zakaźne, pod red. Malinowskiego J.: t. 2, s. 84, Archiwum Państwowe m. st. Warszawy (APW), Spuścizna M. Łąckiego, t. 43 s. 23 t. 50 s. 36, 75-76.

Babecki Józef: Wody naszych garnizonów. Lek. Wojsk. 1927 T. 9 nr 2 s. 115-117

Safarewicz A.: W sprawie oczyszczania ścieków na terenie szpitala wojskowego w Wilnie. *Lek. Wojsk*. 1929 T. 14 nr 9 s. 403-410

Tamże, s. 618-619

Choroby zakaźne pod red. L. Karwackiego: T. 2, op. cit. s. 115.

CAW, I 300. 62, T. 34, s. 61-62

Szulc G.: Szczepienia przeciwdurowe w wojsku z uwzględnieniem szczepień w armii polskiej. *Lek. Wojsk.* 1927 T. 9 nr 5 s. 606

CAW, I 300. 62., T. 15, s. 41-47. Instrukcja podaje bardzo szczegółowe postępowanie podczas wykonywania szczepień. Najkorzystniejszym miejscem wykonywania zabiegu była okolica między obojczykiem a sutkiem lub między kątem łopatki i kręgosłupem. Podawano 0,5 cm^3, przy drugiej 1,0 i dawka przypominająca 1,0.

AAN, Min. Op. Społ. 1918-1939, t. 1587, ss. nlb. Zwalczanie chorób zakaźnych w wojsku z dnia 01.08.1929 r.

AAN, Min. Op. Społ. 1918-1939, t. 942, ss. nlb.

Sierakowski Stefan: O uodparnianiu drogą pokarmową. *Prze. Epidemiol.* 1922 T. 2 z. 2 s. 250-252. W latach trzydziestych szczepienie doustne metodą Besredki, zawierało: suchą substancję pałeczek duru brzusznego i paradurów A, B, C. Pobierano tabletkę przez 4 dni na czczo.

Żurakowski J., Molka A.: Spostrzeżenia na wartością szczepień przeciwdurowych. *Lek. Wojsk.* 1934 T. 23 nr 9 s. 472-478

Choroby zakaźne pod red. Karwackiego L.: op. cit. s. 147-162

Jaworski Czesław: Leczenie duru brzusznego neosalwarsanem. *Lek. Wojsk*. 1932 T. 20 nr 9 s. 569-580 nr 10 s. 728-738

Karwacki L.: Posocznice wywołane przez prątki durowe. *Lek. Wojsk.* 1930 T. 15 nr 2 s. 49-59

Choroby zakaźne pod red. Ludwika Karwackiego i F. Malinowskiego, op. cit. T. 1 s. 598

CAW. GISz. 3024, T. 2153 s. 58

CAW. I. 300. 62., T. 34 s. 58

Kostrzewski Jan: op. cit. s. 446

CAW, I. 300. 62., T. 15, s. nlb. Ostre choroby zakaźne w Polsce 1920-1935

Szulc Gustaw: Zagadnienia duru plamistego w Polsce. *Lek. Wojsk*. 1937 T. 29 nr 8 s. 451, 453

Tamże, s. 456

Tamże, s. 457-458

CAW, I. 300. 62., T. 34, Sprawozd... s. 55

CAW, I. 300. 62., T. 34, Sprawozd... s. 55

CAW, I. 300. 62., T. 34, Sprawozd... s. 58

CAW, I. 300. 62., T. 34, Sprawozd... s. 58

CAW, GISz., 4, t. 2155, ss. nlb. W lutym 1935 r. odwołano epidemię duru osutkowego w Baranowiczach i powiecie. Decyzja gen. dyw. Piskora z 16.02.1935 r.

CAW, Szef Sanit., t. 155, ss. nlb.

Choroby zakaźne, pod red. L. Karwackiego: op. cit. T. 1 s. 511-519

Kostrzewski Jan: Choroby ..... op. cit. s. 146

Karwacki Ludwik, Malinowski F.: Choroby zakaźne, op. cit. T. 3, s. 179-221

CAW, I. 300. 62., T. 34 s. 65, 67

CAW, I. 300. 62., T. 34 s. 65

Karwacki Ludwik, Malinowski F.: Choroby zakaźne, op. cit. s. 183, T. 3

CAW, I. 300. 62., T. 34 s. 65, W pozostałych OK stwierdzono zgonów: Kraków, Lwów, Poznań - po 5, Łódź - 4, Przemyśl - 3, Brześć - 2

CAW, I. 300. 62., T. 34, s. 70. W pozostałych miesiącach roku zgony wystąpiły: w lutym - 4, kwietniu - 5, czerwcu - 4, sierpniu - 3, wrześniu - 3, październiku - 5, grudniu - 4

Zachorowania na grypę - zarządzenia zapobiegawcze. *Lek. Wojsk*. 1927, T. 9 nr 1 s. 89

Tamże, s. 89.

Karwacki L., Malinowski F.: Choroby zakaźne, op. cit. nr 3 s. 218-220

Tamże, s. 214-218

Kostrzewski Jan: op. cit. s. 298

Tamże, s. 294.

CAW, I. 300.62., T. 34 s. 72

Caw, I. 300. 62., T. 34 s. 71

PZH, Zbiory. Sprawozdania ..... z roku 1934/1935, s. 127-128

PZH, Zbiory. Sprawozdania .... z roku 1934/1935, s. 127

CAW, Szef Sanit. ND, t. 156, ss. nlb.

Choroby zakaźne pod red. L. Karwackiego, F. Malinowskiego: op. cit., T. 2 s. 447-456. Surowicę podawano do przestrzeni podpajęczynówkowej, powoli, po uprzednim ogrzaniu do 38oC. Nakłucie podpotyliczne wprowadzono w 1919 r

Choroby zakaźne w Polsce i ich zwalczanie, op. cit. s. 139-140

Choroby zakaźne pod red. Ludwika Karwackiego i F. Malinowskiego, op. cit. t.1, s. 286

CAW. I. 300. 62. T. 34 s. 69

Choroby zakaźne pod red. L. Karwackiego i F. Malinowskiego, op. cit., T. 1 s. 287, 291

Kostrzewski Jan, op. cit. s. 74

CAW. I. 300. 62. T. 34, s. 56.

CAW. Dzienniki Rozkazów z 1937 roku jawne i tajne. Regulamin służby zdrowia w wojskowych zakładach leczniczych, San 4/31. Choroby zakaźne pod red. L. Karwackiego, op. cit. s. 375-376

Adonajło A.: W książce Choroby zakaźne w Polsce i ich zwalczanie w latach 1919-1962, pod red. Kostrzewskiego Jana, Warszawa 1964, s. 124-126

AAN, Min. Op. Społ. 1918-1939, *Spraw. z dział. Dep. Sł. Zdr*. za rok 1938/39 T. 12, k. 13

Adonajło A., op. cit., s. 126.

AAN, Min. Op. Społ. 1918-1939, t. 942, s. 107.

CAW, I. 300. 62., t. 34, s. 51. Płonica zajmowała 5 miejsce wśród chorób nagminnych

Załęska Halina: Akty prawne dotyczące zapobiegania i zwalczania chorób zakaźnych wydane w Polsce w latach 1919-1962 w książce Choroby zakaźne w Polsce i ich zwalczanie w latach 1919-1962, pod red. Kostrzewskiego J. Warszawa 1964, s. 465, 469, 467. Minister Op. Społ. wydał zarządzenie odnośnie szczepień dzieci wyjeżdżających na kolonie i obozy

CAW, I. 300. 62. T. 34 s. 50-53

PZH, Zbiory, Sprawozdanie za 1932/33, s. 111 i 1934/35 s. 127

PZH, Zbiory, Spr. 1932/33, s. 111 i 1934/35 s. 127

CAW, Główna Inspekcja Szkoleniowa (GISz), 302. 4. 219, ss. nlb. Rozkaz wykonawczy o wprowadzeniu org. sł. zdrowia na stopie pokojowej z 25.09.1931 roku. OK Warszawa posiadał 800 łóżek (w nawiasach) w tym: Szpital CWSan. Szpital Okręgowy, Szpital Garnizonowy, Modlin, Garnizonowe Izby Chorych, Dęblin Ostrów Maz., Zambrów, Zegrze, Izby chorych - Ostrołęka (5 pal), Płock (8 pal), Rembertów (Centrum Wyszkolenia Piechoty), Grodno ( ) łóżek, Szpital Okr. (400), Szpital Garn. Wilno (500), Garn. Izby Chorych - Białystok, Lida, Suwałki, Izby Chorych - Nowowilejka (85 pp), Mołodeczno (86 pp), Lwów - Szpital Garn. (700), Garn. Izba Chorych - Stanisławów, Izby Chorych - Brzeżany, Stryj, Tarnopol.

Szczepienia przeciw płonicze. *Lek. Wojsk*. 1926 T. 8 nr 3, s. 302. Rozporządzenie MSWojsk. Dep. VIII Sanit., L. 17698/26. Szczepienia nie były przymusowe, zorganizowano je we wszystkich garnizonach. PZH wytwarzał szczepionkę z antytoksyną płoniczą, do której dodawano paciorkowce hemolizujące, wyhodowane w przypadku płonicy

Płonica, w książce Choroby zakaźne, pod red. Karwackiego L. i Malinowskiego F., Warszawa 1937, s. 400-406. Surowicę pobierano od ozdrowieńców w 3 tyg. podawano 1-2 cm^3/kg wagi ciała. Surowicę przeciwpłoniczą paciorkowcową otrzymywano z surowicy koni uprzednio zakażonych żywymi i nieżywymi paciorkowcami. Metodą tą nie uzyskiwano niestety dobrego działania terapeutycznego. Surowicę antytoksyczną uzyskiwano dzięki metodzie m.in. Dicków podając wcześniej toksynę płoniczą koniom. Antytoksynę należało stosować wcześnie w ciężkich przypadkach. PZH przygotowywał dwa rodzaje surowicy po 1000j i 4000j w 10 cm^3. Stosowano je w zależności od ciężkości przebiegu schorzenia. Stosowano także leczenie przeciwgorączkowe (np. piramidon), odczulające preparaty wapnia, dietę, leki nasercowe, cięte bańki i inne. W przypadku zajęcia nerek ograniczenie płynów, soki i dietę węglowodanową

Kostrzewski Jan: Choroby ....., op. cit., s. 426-427.

PZH, Zbiory, Sprawozdania .... za rok 1927, s. 35-36.

Dwadzieścia lat .... op. cit., s. 51.

PZH, Zbiory, Sprawozdania ..... za rok 1927, tabela III.

CAW, I. 300. 62., t. 34, s. 90.

Huszcza Adam: Zimnica w WP w latach 1920-1922 w świetle danych statystycznych. *Lek. Wojsk*. 1923 T. 4 nr 5, s. 494-495

Henoch M.: Kilka uwag w sprawie zimnicy. *Lek. Wojsk*. 1921 R. 2 nr 22 s. 692-694, R. 2 nr 33 s. 1064-1065

Szulc Gustaw: Zimnica a wojna. *Lek. Wojsk*. 1921 R. 2 nr 22, s. 685-691

Goldfel J.: Etiologia i klinika zimnicy. *Lek Wojsk.* 1921, R. 2 nr 33 s. 1042-1048

Huszcza Adam: op. cit. s. 498

AAN, Min. Op. Społ. 1918-1939. Instrukcja służbowa zwalczania chorób zakaźnych w wojsku. s. 35.

Walka z zimnicą. *Lek. Wojsk*. 1926, T. 4 nr 6 s. 570-571

Odeński S.: Uwagi o zimnicy jej leczeniu i zwalczaniu. *Lek. Wojsk*. 1921 R. 2 nr 16 s. 14-30

Ostre choroby zakaźne (W książce) W dwadzieścia lat ... op. cit., s. 49

CAW. I. 300. 62., T. 34, s. 46, 50. W styczniu stwierdzono 4 zachorowania w marcu 2, w maju 4, w czerwcu 3 i w listopadzie, sierpniu i grudniu po 1.

CAW. ND Szef Sanit., t. 202, ss. nlb. Szulc Czesław: Czerwonka w WP w r. 1919-1923. *Lek. Wojsk*. 1924 R. 5 nr 4 s. 319

AAN. Skorowidz Uchwał Rady Min. 1919 r. Promotorem dekretu był Komisarz Zarządu Cywilnego Kresów Wschodnich.

CAW. ND Szef Sanit., T. 14, ss. nlb. Instrukcja zwalczania chorób zakaźnych. s. 1-49

AAN. Min. Op. Społ. 1918-1937, T. 1587, ss. nlb.

Choroby zakaźne, pod red. L. Karwackiego, F. Malinowskiego: op. cit., s. 342

CAW. I. 300. 62., T. 34, s. 50-51. W latach 1922-1931 stwierdzono zachorowań: w styczniu - 11, lutym - 3, marcu - 9, kwietniu - 7, maju - 7, czerwcu - 3, lipcu - 5, sierpniu - 4, wrześniu - 10, październiku - 2, listopadzie - 11, grudniu - 8

CAW. I. 300. 62., T. 34 s. 70, 73

CAW. Dziennik Rozkazów 1923 nr 23 s. 812-813. Leczenie osób wojskowych pokąsanych przez zwierzęta wściekłe lub podejrzane o wściekliznę. *Lek. Wojsk*. 1925 T. 6 nr 7 s. 662-664

CAW. I. 300. 62. T. 34 s. 73

Archiwum Państwowe m. ST. Warszawy, Spuścizna Mikołaja Łąckiego T. 4 s. 24. Choroby zakaźne pod. red. Ludwika Karwackiego T. 3, op.cit. s. 568 - 617

PZH, Zbiory, Sprawozdanie o stanie zdrowotnym RP…w latach 1934 – 1935. Warszawa 1937 s. 40

CAW, 300. I. 62. T. 15, Notatka do Szefa Dep. Zdr. MSWojsk. dot. gruźlicy, ss. nlb

Huszcza Adam: Próba charakterystyki materiału poborowego w Polsce pod względem sanitarnym. *Lek. Wojsk*. 1925 T. 6 nr 1 s. 101

Orłowski S.: Kilka uwag o materiale rekruckim rocznika wojskowego 1902. *Lek. Wojsk.* 1924 T. 5 nr 5 s. 402

Dwadzieścia lat .... op. cit., s. 61

Jeśman Czesław: Choroby zakaźne w Warszawie w latach 1939-1944, rękop. WAM s. 293

AAN, Min. Op. Społ. 1918-1939. Spraw. z dział. Dep. Sł. Zdr. za rok 1938/39 T. 12, s. 21

CAW, I. 300. 62, T. 15, s. nlb. Występowanie jaglicy wśród poborowych

AAN, Min. Op. Społ. 1918-1939

PZH, Zbiory, Sprawozdanie ... za rok 1925 s. 138

Zachert M.: Jaglica a obronność kraju. *Lek. Wojsk*. 1936 T. 28 s. 783

Chodorowski: Jaglica w wojsku. *Lek. Wojsk*. 1922, T. 3 nr 4 s. 318

Rostkowski Ludwik: Znaczenie kompanii jagliczej. *Lek. Wojsk*. 1925 T. 6 nr 9 s. 801-806

CAW, I. 300. 62, T. 34, Sprawozdanie .... op. cit., s. 78, 81

Waligórski W.: Spostrzeżenia dotyczące oczu na podstawie materiału poborowego OK VII. *Lek. Wojsk*. 1936 T. 27 nr 9 s. 567-571.

Abramowicz I.: O jaglicy w wojsku na terenie OK III i jej zwalczaniu. *Lek. Wojsk*. 1927 T. 4 nr 5 s. 384-389

PZH, Zbiory, Sprawozdania ... za 1925 r., s. 137-154

CAW, I. 300. 62, T. 28, Pismo Min. Op. Społ. do Min. SWojsk. z 12.12.1938 r. W październiku 1938 roku w imieniu Kuratorium Zakładu Leczniczego dla Chorych na Jaglicę Dzieci, prof. dr E. Godlewski zwrócił się do Min. Op. Społ. o pomoc finansową, której niestety w tym czasie nie otrzymał. Zakład był utrzymywany przy wydatnej pomocy Uniwersytetu Jagiellońskiego

Rostkowski Ludwik: Ocena postępów zwalczania jaglicy. *Lek. Wojsk*. 1938 T. 34 nr 2 s. 204-215. Kolumna została zorganizowana 1.01.1935 r. Swą działalnością obejmowała w zasadzie województwa: wileńskie, białostockie, nowogródzkie, poleskie, wołyńskie, lubelskie oraz kieleckie. Do 1938 r. kolumna udzieliła 85 tys. porad w tym 22,5 tys. jagliczych, wykonała 13000 drobnych zabiegów

PZH, Zbiory, Sprawozdanie ... za rok 1930/31, s. 68. Szkolenie odbywało się przy współudziale kliniki i oddziałów okulistycznych oraz przychodni przeciwjagliczych.

Rostkowski Ludwik: Znaczenie ... op. cit., s. 801-806

Bałłaban Tadeusz: Ocena jaglicy ... op. cit., s. 12-13

Rostkowski Ludwik: Znaczenie ... op. cit., s. 801

CAW, I 300. 62, t. 28. Pismo Min. SWojsk. do Min. Op. Społ. z dn. 8.11.1938 r., ss. nlb

Rostkowski Ludwik: Ocena postępów ... op. cit., s. 210-212

Podręcznik chorób zakaźnych, red. S. Sterling-Okuniewski, Lwów-Warszawa 1923, z. 8 s. 285-287

CAW, I. 300. 62, t. 28, Pismo Min. Op. Społ., do Min. SWojsk. z 12.12.1938 r., ss. nlb.

Bałłaban Tadeusz: Ocena jaglicy ... op. cit., s. 5-11

PZH, Zbiory, Sprawozdania ... za 1923 r. Warszawa 1925, s. 78. W Warszawie w porównaniu do wcześniej przeprowadzonych spisów chorych wenerycznie stwierdzono ich liczbę w 1918 r. - 3915, 1919 r. - 4010, 1922 r. 7238, 1923 r. - 6986. W Łodzi odpowiednio: 792, 859, 1133 i 784, w Krakowie za rok 1918 brak danych, w pozostałych latach odpowiednio: 303, 885, 825.

CAW. I. 300. 62 T. 34 s. 97-98

Szumski J.: Stan chorób wenerycznych w oddziałach garnizonu warszawskiego i rola lekarza w walce z nimi. *Lek. Wojsk.* 1930 T. 15 nr 4-6 s. 182-183

CAW. I. 300. 62 T. 34 s. 104

CAW. I. 300. 62 T. 34 s. 102

CAW. I. 300. 62 T. 34 s. 104

CAW. I. 300. 62 T. 34 s. 100

PZH, Zbiory, Sprawozdania ... za 1923 r. Warszawa 1925, s. 76-78. Na terenie Pokucia (Huculszczyzna) utworzono przychodnie w: Mikulczynie, Pieczenizynie, Żabiem, Pasiecznej, Kosmaczu, Hryniawie i Jabłonowie. Na podhalu w: Nowym Targu, Czarny Dunajcu, Krościenku i Zakopanem. W skład Komisji Sanitarno-Obyczajowej obok starosty i lekarza powiatowego wchodzili: przedstawiciel gminy, instytucji ochrony kobiet oraz delegat komendy policji.

AAN, Min. Op. Społ. 1918-1939 T. 187 s. 28-37, s. 38-44, T. 178, s. 1-16. Polski Komitet Walki z Handlem Kobietami i Dziećmi skupiał następujące organizacje: Chrześcijański Związek Rękodzielników

„Dźwignia", Stowarzyszenie „Caritas" Archidiecezji Warszawskiej, Katolicki Związek Polek - Stowarzyszenie „Młode Ziemianki", Narodowa Organizacja Kobiet - Opieka Polska nad Rodakami na Obczyźnie, Polskie Biuro Międzynarodowej Pomocy Emigrantom, Polskie Katolickie Towarzystwo Opieki nad Dziewczętami, Polskie Stowarzyszenie Młodych Kobiet, Rada Narodowa Polek, Stowarzyszenie Rodzina Wojskowa, Stowarzyszenie Zjednoczonych Ziemianek, Zgromadzenie Panien Kanoniczek, Związek Pracy Obywatelskiej Kobiet, Żydowskie Towarzystwo Ochrony Kobiet, Katolickie Międzynarodowe Towarzystwo Opieki nad Dziewczętami, Katolicki Związek Polek, Opieka nad Młodymi Kobietami, Łódzkie Żydowskie Towarzystwo Ochrony Kobiet. Pomorskie Towarzystwo Opieki Moralnej nad Dziewczętami i Kobietami i inne.

PZH, Zbiory, Sprawozdania ... za 1923 r. Warszawa 1925 s. 76-78

PZH, Zbiory, Sprawozdania ... za 1926 r. Warszawa 1925 s. 40-42

PZH, Zbiory, Sprawozdania ... za 1928/29 r. Warszawa 1931 s. 76-79

PZH, Zbiory, Sprawozdania ... za 1928/29 r. Warszawa 1931 s. 76-79

AAN, Min. Op. Społ. 1918-1939, T. 177, s. 32-38. W projekcie zakazano prowadzenia domów publicznych. Nierządem mogły się zajmować osoby powyżej 21 r. życia. W razie porzucenia nierządu gmina winna zapewnić kobiecie pracę i opiekę oraz niezbędną pomoc, by mogła ona powrócić do normalnego życia. Na osoby nie przestrzegające przepisu wolno było nałożyć karę aresztu i grzywny.

15. PZH, Zbiory, Sprawozdania ... za 1932/33 r. Warszawa 1935, s. 46-50.

PZH, Zbiory, Sprawozdania ... za 1932/33 r. Warszawa 1935, s. 46-50.

AAN, Min. Op. Społ. 1918-1939, t. 1576, s. 2-20. Ustawa o zwalczaniu chorób wenerycznych.

PZH, Zbiory, Sprawozdania ... za 1934/35 r. Warszawa 1937 s. 47

CAW. I. 300. 62 T. 34, s. 100-104

CAW. I. 300. 62 T. 14, ss. nlb.

Dwadzieścia lat ... op. cit. s.... Wiór H.: Organizacja walki z chorobami zakaźnymi w latach 1919-1962 w książce Choroby zakaźne w Polsce ich zwalczanie w latach 191-1962 pod redakcją J. Kostrzewskiego, s. 54. Skład cywilnej kolumny był następujący: kierownik - lekarz, dezynfektor i pielęgniarka. działalność kolumn była finansowana przez Wydział Chorób Zakaźnych Departamentu Służby Zdrowia.

Wiór H.: Organizacja .... op. cit. s. 54.

Tamże, s. 54

PZH, Zbiory, Sprawoz. z działalności (PZH) za lata 1919-1922, Warszawa 1924, s. 10. W końcu 1923 roku w skład PZH wchodziły następujące oddziały: ogólny, epidemiologiczny, diagnostyczny, wyrobu szczepionek, wyrobu krowianki, wyrobu surowic i pasteurowski. Z czasem w skład PZH wchodził Instytut Higieny Psychicznej, w budynku przy ul. Chocimskiej 24 mieściły się wchodzące organicznie w skład PZH: Państwowy Zakład Kontroli Surowic (dyr. L. Hirszfeld) i Państwowy Instytut Farmaceutyczny (dyr. S. Weil).

Państwowa Szkoła Higieny. Lek. Wojsk. 1924, T. 5, nr 3, s. 73. Komitet Organizacyjny PSzH stanowili: b. min. zdrowia W. Chodźko, prof. Cz. Przybylska, prof. E. Godlewski i inni.

PZH, Zbiory, Spraw. z działal. PZH 1926-1927, Warszawa 1929, s. 46-47. Dla przykładu w Państwowej Szkole Higieny w r. 1926 przeszkolono 478 osób, w 1927 - 832 osoby. Liczby z roku na rok systematycznie rosły.

PZH, Zbiory, Spraw. z działal. PZH 1930-1931, s. 129. W roku 1931 przeszkolono 4168 słuchaczy w tym 1322 lekarzy, w kolejnych latach kursy odbywało ponad 6000 słuchaczy w tym 2000 lekarzy.

PZH, Zbiory, Spraw. o stanie zdrowotnym RP w latach 1934-1935, Państw. Zakład Higieny s. 114. Od-

dział w Gdyni w ograniczonym zakresie działał od 1935 r. nie był jednak zwany filią.

Wiór Henryk: op. cit. s. 58

Kodeks Lekarski, Warszawa 1936, s. 54.

10 lekarzy, 72 podoficerów i szeregowych oraz sprzęt pomocniczy. Na szczeblu armii mogły być rozwijane szpitale wojenne zakaźne. Ewakuacja chorych odbywała się za pomocą kolumny samochodowej pozostającej przy każdej dywizji. Transport chorych zakaźnie był także przewidziany wykorzystując tzw. pociągi szpitalne na co najmniej 200 leżących oraz inne typy transportu kolejowego.

Szulc Gustaw: Organizacja służby higieny w wojsku. *Lek. Wojsk*. 1924 T. 5 nr 8 s. 692

Felchner Andrzej: Służba zdrowia ... op. cit. s. 57-60

CAW. I. 300. 62, T. 54, ss. nlb.

Rudzki Stefan: Zarys historii szpitalnictwa, op. cit. s. 469-470, 506

Selzaer M.: Sprawozdanie lekarskie o ruchu chorych w Hołosku za czas od 1.10.1920 do 31.12.1921 roku. *Lek. Wojsk*. 1922 T. 2 s. 539-547

Szulc Gustaw: Statystyka zachorowań i zgonów w ubiegłym 10-leciu w WP. Lek. Wojsk. 1928, T, XV, nr 5/6, s. 367-368

CAW. I. 300. 16, T. 195, ss. 109. Rozkaz o przydziałach oficerów korpusu sanitarnego w związku z nową reorganizacją służby zdrowia s. 26

CAW. Dziennik Rozkazów MSWojsk. z 1935 roku (tajne) z dn. 1.02.1935 r.

CAW. I. 302.4, T. 227, s. 127. Rozkaz wykonawczy otwarcia Sanatorium Wojskowego w Otwocku i likwidacji Sanatorium w Rajczy

CAW. I 300. 62. t..... ss. 1-121. Skorowidz jednostek broni i służb. Jest to bardzo obszerne i szczegółowe opracowanie, przedstawiające organizację wojskowej służby zdrowia z 1939 r.

CAW. I. 300. 16, T. 195. Rozkaz o przydziałach oficerów korpusu sanitarnego w związku z nową reorganizacją służby zdrowia, s. 37

CAW. I. 300. 62, T. 54, ss. 141. Skorowidz jednostek, broni i służb, s. 73

CAW, I. 300. 62., T. 34 s. 6

PZH, Zbiory Sprawozdanie za rok 1926, s. 128

Babecki Józef: Z epidemiologii duru brzusznego w armii polskiej. *Lek. Wojsk.* 1927, T. 9, z. 5, s. 611.

Babecki Józef: Wody naszych garnizonów. *Lek. Wojsk.* 1927, T. 9, z. 2, s. 117

ANN. Min. Op. Społ. 1918-1939, t. 977, ss. nlb. Zjawisko stałego nasilania się zachorowań na błonicę

Statystyka sanitarna armii francuskiej. *Lek. Wojsk.* 1927 T. 9 z. 2 s. 181

Statystyka sanitarna armii francuskiej. *Lek. Wojsk.* 1927 T. 9 z. 3 s. 256

Gruźlica w Wojsku Polskim w roku 1925. *Lek. Wojsk.* 1927 T. 9 nr 2 s. 174-175

CAW, 300. I. 62 T. 34 s. 85-87

Statystyka ... op. cit. nr 2 s. 181-182, s. 257-258

Choroby weneryczne w świetle sprawozdania Dep. Zdrowia Armii Stanów Zjednoczonych w okresie wojny światowej 1917-grudzień 1918. *Lek. Wojsk.* 1937 T. 29 nr 5 s. 308-309

CAW, I. 300. 62. T. 34 s. 97-101

Gruźlica i choroby weneryczne w Wojsku Polskim w r. 1924. *Lek. Wojsk.* 1925 T. 6 nr 12 s. 1133

Statystyka ... op. cit. nr 2 s. 182-183, nr 3 s. 258. Wojskowa służba zdrowia niemiecka na czas wojny według regulaminu z roku 1923. *Lek. Wojsk.* 1933 T. 21 nr 5 s. 430-435